Opening Academisch jaar Theologische Universiteit Utrecht

De namiddag van de democratie

Geachte aanwezigen, hoogleraren, studenten, bestuurders, vrienden van de Theologische Universiteit Utrecht,

Deze zomer kreeg ik de gelegenheid om afscheid te nemen van een van uw oud-docenten, **Kars Veling**. Een man met een groot hart voor onderwijs en onze democratie en grote loyaliteit aan de gereformeerde traditie. Hij is ook jarenlang politicus namens het GPV en de ChristenUnie geweest. Ik heb hem pas beter leren kennen toen hij de politiek al had verlaten en ik mijn opwachting in Den Haag nog moest maken. Zijn vriendelijkheid, kennis, geloof en wijsheid maakten in die jaren steeds weer grote indruk op me.

Eind juli mocht ik met mijn oud-collega Paul Blokhuis bij hem langskomen in het **hospice in Nijkerk.** Voor de laatste keer. Een kwetsbaar moment. Want wat zeg je tegen iemand die gaat sterven?

Misschien dat Kars die verlegenheid al wel voorzag. Op de hem kenmerkende vriendelijke manier nam hij het voortouw in ons gesprek. Hij vertelde dat hij had teruggeblikt op zijn leven en zijn reflectie aan het papier had toevertrouwd. Hij heeft die reflecties gebundeld onder de titel **'Tot hier'** en dit prachtige boek zal later dit najaar hier aan de TUU worden gepresenteerd.

'Tot hier' is ontleend aan het tv-programma 'De vloer op' waarin acteurs moeten improviseren. Ze krijgen ter plekke een rol en een setting moeten er dan maar wat van maken. Ze gaan improviseren totdat de regisseur zegt: tot hier!

Kars Veling bezag zijn leven op eenzelfde manier. Hij had mooie rollen gekregen in de setting van de school, de universiteit, het Binnenhof.
En, zo zei hij, soms ging het goed, soms minder goed, maar ik heb er altijd wat moois willen maken.
En zo is dat.
We hebben namelijk een roeping. **We moeten acteren**. En dat is geen aanmoediging om een *acteur* te worden, maar wel een *actor* te zijn. Iemand die handelt. Die doet. Die kiest. Die al improviserend in de gegeven omstandigheden het goede probeert te doen.

Ik onderstreep deze aanmoediging niet alleen bij de opening van dit nieuwe academische jaar. Ik onderstreep die ook in het licht van een nieuwe aanloop naar nieuwe landelijke verkiezingen. En ter verhoging van de feestvreugde heb ik mijn lezing de vrolijke titel meegegeven:

De namiddag van de democratie.

In deze lezing kom ik tot constatering dat we de Namiddag van de Democratie beleven, maar ik wil dan ook nagaan wat ons in die namiddag te doen staat en hoe we een nieuwe morgen kunnen verwachten.

Ik draag deze lezing op aan Kars Veling, die voluit democraat was – op allerlei manieren onze democratie heeft gediend – en dat niet ondanks zijn geloof, maar juist ómdat hij christen was.

De typering van de ‘namiddag’ leen ik van de Tsjechische priester en auteur **Tomas Halik** die schrijft over de **Namiddag van het Christendom**. En ik denk dat die twee alles met elkaar te maken hebben.

Zo is er allereerst een verband tussen de morgen en de middag van het christendom en de aanvaarding van fundamentele vrijheden in Europa. De doorwerking van het geloof in Jezus Christus is **de voedingsbodem** geweest voor het ontkiemen van de rechtsstaat en de opbloei van de democratie.

In onze contreien vatte het geloof post dat we allemaal zijn geschapen naar het beeld van God. Dat ook de ene telt. Dat in Christus geen verschil meer is tussen Jood en Griek, man en vrouw, vrije en slaaf. Mede daardoor hebben we hier in het Westen de diepe overtuiging gekregen dat we allemaal **gelijk zijn voor de wet**. Dat is geen natuurtoestand – kijk maar om je heen in deze wereld – maar een diepe overtuiging.

Vriendjespolitiek en klassenjustitie is aan de orde van de dag in deze wereld, maar de tolerantie ervan hier in onze contreien is heel laag. En terecht.

De **Britse historicus Tom Holland** was nog lang geen christen toen hij er tot zijn stomme verbazing achter kwam dat hij veel christelijker was dan hij dacht. Hij ontdekte dat onze cultuur fundamenteel andere waarden hooghoudt dan andere en vroegere beschavingen.

Voor **Julius Caesar** was het aantal omgebrachte vijandelijke burgers en soldaten een teken van kracht. Hoe meer doden, hoe groter de overwinning. Maar hoe langer het christelijke geloof doorwerkte in de hoofden en harten van Europeanen hoe anders onze maatstaf voor kracht werd. We voerden nog steeds oorlogen, maar ons morele oordeel daarover en onze maatstaven daarbij veranderden wel. En de schending ervan – zoals de Holocaust – is een moreel ijkpunt in onze geschiedenis.

Kijk ook nu naar ons oordeel over de pogrom van Hamas op 7 oktober 2023 en over de oorlog in Gaza van na die pogrom.

Tom Holland laat zien dat onze waarden, onze morele intuïties zijn gevormd omdat het christendom in onze cultuur zijn morgen en middag heeft beleefd.

Maar al is Tom Holland zelf na verloop van enige tijd christen geworden, het christendom zelf beleeft in Europa – en ook ons land – zijn namiddag.

In de ochtend komt de zon op, beginnen de vogels te fluiten, openen bloemen zich voor de zon en komt de wereld tot leven.
In de vroege middag is de zon op zijn krachtigst en draait de wereld op volle toeren.
Maar in de namiddag neemt de zon in kracht af, raken mensen vermoeid, bereidt de natuur zich voor op de avond en de nacht als alles donker en soms zelfs dreigend wordt.

Onze democratie die in de **morgen** is geboren en in de **middag** heeft gebloeid, toen we even dachten dat de geschiedenis ten einde was en er geen alternatief voor de democratische rechtsstaat was. Maar nu beleven we de **namiddag** van de democratie.
Met vermoeide democraten.
Een gebrek aan inspiratie, aan meeslepende ideeën.
Lome, trage besluitvorming.
Groeiende verdeeldheid.
Gebrek aan inspirerend leiderschap.
Technocratische politiek die niet meer weet te bezielen.

Dat is geen somberheid van een melancholische oud-politicus die denkt dat het na zijn vertrek alleen maar bergafwaarts gaat. Nee, het is een nuchtere en tegelijk zorgelijke constatering.

Ik wijs op drie tekenen van onze tijd. Drie tekenen op de muur die ons vertellen dat we in de namiddag van de democratie zitten.

1. **Westerse democratieën verliezen het vermogen tot samenwerken**

In deze wereld is Europa een baken van vrijheid en democratie. En daarbinnen is Nederland weer lang een toonbeeld van redelijkheid en stabiliteit geweest.

Onze democratische rechtsstaat is een uniek politiek systeem dat enerzijds veel ruimte biedt voor onderlinge verschillen en anderzijds het vermogen heeft om tot een breder gedragen en democratisch gesloten compromis te komen.

Wat we daarvoor nodig hebben, is het vermogen tot overleg, tot inschikken, tot geven en nemen, tot samenwerken. Zeker in Nederland is dat vermogen sterk ontwikkeld geweest. En dat staat dan weer niet los van de opkomst van het protestantisme. De Fransman Alexis de Tocqueville keek in de eerste helft van de 19^{e} eeuw ook zijn ogen uit toen hij zag hoe Amerikanen zich voor werkelijk alles een vereniging hadden en zich gezamenlijke inzetten voor hun samenleving.

In Nederland leidde dat tot coalitievorming en een Polder vol overleg. Daarom hebben we coalities gehad waarbinnen zelfs D66 en de ChristenUnie konden samenwerken.

We hebben steeds sociale akkoorden van de Polder gehad waarin werkgevers en werknemers na overleg tot een vergelijk kwamen. Dit vermogen tot overleg en samenwerking heeft veel maatschappelijke vrede en economische welvaart gebracht.

Maar dat vermogen staat in heel Europa onder druk. In heel Europa zie je onverzoenlijke flanken sterker worden en dat verzoenlijke middenpartijen in elkaars armen worden gedreven en daar dreigen te sterven. Met steeds wankeler coalities en steeds vaker verkiezingen.

En ons land is daarin geen uitzondering.

- We hebben in oktober nieuwe verkiezingen omdat voor de tweede keer in twee jaar tijd politieke samenwerking vroegtijdig uit elkaar spatte.
- Sinds 2010 hadden we normaal gesproken nu maar drie landelijke verkiezingen gehad, dit worden de zesde sinds 2010.
- In de afgelopen vijf jaar is onze landelijke regering langer demissionair geweest dan missionair.
- En om onze electorale instabiliteit te illustreren, een nieuwe partij als NSC had twee jaar geleden de grootste kunnen worden en staat nu op het punt geheel uit de Nederlandse politiek te verdwijnen.

Ook maatschappelijk is er meer onverzoenlijkheid zichtbaar. De Polder loopt op zijn laatste benen. Sinds 2010 is het aantal stakingen verdubbeld. Misschien was de grote pensioenhervorming voorlopig het laatste grote akkoord. Er is sinds 2010 over gesproken, het is vijf jaar geleden gesloten, maar zelfs dit akkoord wankelde dit voorjaar nog hevig.

Het feit dat ik 2010 als beginpunt neem, heeft alles te maken met de opkomst van sociale media sinds dat jaar.

Met opzwepende tweets en posts vanaf de flanken is het compromis in het midden steeds minder een teken van beschaving, steeds minder een teken van de kracht van onze democratie en van onze Polder. Het compromis wordt steeds vaker – van rechts en links – aangevallen als een teken van zwakte, als verraad aan je idealen.

En nu heeft nog maar 4% van de Nederlandse bevolking vertrouwen in de politiek.

2. Westerse democratieën verliezen het vermogen tot strategisch beleid

Het tweede teken van de tijd is dat we in onze democratie drukker zijn met een tweet over Douwe Bob van een paar weken geleden dan met grote strategische thema's als onze energievoorziening van over een paar jaar.

Een van de grootste en meest ingrijpende strategische keuzes die we recent hebben gemaakt is de keus om in de toekomst onze eigen schone energie op te wekken. Zo'n keuze maken lukt nog wel. Veel politici denken dat ze God zijn en dat als ze opschrijven 'er zij licht' dat we dan vanzelf over 20 jaar eigen groene energiebronnen hebben en dat dan inderdaad het licht nog brandt.

Op dit moment investeert China ruim twee keer zoveel in zijn energieveiligheid als de Europese Unie.

Voor de energie van morgen zijn er 20 mineralen van cruciaal belang. Van die 20 kritieke mineralen is China bij 19 van de 20 de dominante verwerker met een gemiddeld marktaandeel van 70%. En bij 12 van de 20 heeft China de export ervan ingeperkt.

Om het beeldend te zeggen, terwijl wij elkaar hier de tent uitvochten en ons druk maakten over een tweet over Douwe Bob, heeft China de controle op de aanvoerlijnen van bijna alle cruciale mineralen in handen gekregen. En nu staat of valt de energievoorziening van het democratische Europa met de welwillendheid van de grootste en machtigste autocratie ter wereld.

Oftewel, grote strategische keuzes en langjarig strategisch beleid zijn aan Europese democratieën steeds minder besteed.

3. Democratie is wereldwijd aantoonbaar op haar retour

Democratie is in onze tijd minder een teken van vrijheid en beschaving, maar lijkt meer een recept voor verdeeldheid en zwakte.

De democratie verliest in onze tijd steeds meer aan aantrekkingskracht. En dat is het derde teken van de tijd.

Eerder dit jaar bracht het Amerikaanse Freedom House zijn jaarlijkse, gezaghebbende beoordeling van de wereldwijde staat van vrijheid uit. En dan gaat het om zowel burgerlijke vrijheid als politieke vrijheid. Dus zowel om de vrijheid van de rechtsstaat als de vrijheid van de democratie.

- Voor de 19e achtereenvolgende keer is er sprake van achteruitgang.
- 60 landen laten een verslechtering van de staat van vrijheid en democratie zien, tegen slechts 34 landen die een verbetering laten zien.
- Slechts 20% van de wereldbevolking woont in een vrij land.
- 40% van de wereldbevolking woont in een onvrij land.
- Er is een toename van het aantal autocratisch bestuurde landen, met onvrije verkiezingen, geen onafhankelijke rechtsspraak, met een gebrek aan persvrijheid, gebrek aan vrijheid van godsdienst.
- Voor het eerst in 20 jaar zijn er meer autocratische landen (91) dan democratische, vrije landen (88).

Het zijn tekenen van de tijd, tekenen dat we de namiddag van de democratie beleven. En dat het gaat schemeren.

Het is alsof we een hand op de muur zien schrijven en de democratie de wacht zien aanzeggen. Mene, mene, tekel ufarsim. Jullie zijn gewogen en te licht bevonden.

Wat nu? Is onze democratie nog te redden? – Democratie moet je doen

Als we ons hardop de vraag stellen of de democratie nog te redden is, dan suggereert dat dat de democratie een doel in zichzelf is.

Liefhebbers van de democratie verdedigen ons politieke systeem vaak als een stel Schriftgeleerden. Als een populist een uitspraak van de rechter aan zijn laars lapt, dan reageren keurige politici met: dat mag je niet zeggen.

Ik vermoed dat menig kiezer – ook al weet hij dat er geen makkelijke oplossingen zijn – eerder stemt op een politicus die zijn zorgen serieus neemt dan op een politicus die hem vertelt waarom de aangedragen oplossing niet mag en niet kan.

Ik ben een verdediger van de democratische rechtsstaat.

Ik geloof met Francis Fukuyama dat er geen duurzaam en geen moreel alternatief is voor onze democratie.
In Rusland valt iedereen met een eigen mening uit een raam.
In China heeft de staat zich een goddelijke positie aangemeten waardoor alle vrijheid en creativiteit uit die samenleving wordt geperst.
In Iran bungelen homo's aan hijskranen, worden christelijke pastors in dwangbuizen opgesloten en kwijnen vrouwen zonder hoofddoek in gevangenissen weg.

Dat zijn geen alternatieven voor de persoonlijke en politieke vrijheid die wij hebben.

Onze democratische rechtsstaat doet het meeste recht aan wie wij ten diepste zijn: creatieve, verantwoordelijke mensen, geschapen naar het beeld van God, met het vermogen om samen te werken en met de vrijheid om het goede te kunnen doen en met de vrijheid om domme keuzes te maken. Het is de vrijheid die God ons zelf geeft.

Maar ik geloof niet dat we die democratie redden door als een stel Schriftgeleerden de letter van de democratische spelregel te bewaken.

De democratie is geen doel in zichzelf, maar een middel om samen te werken aan een goede, rechtvaardige samenleving.

In de verdediging van de democratie hebben we **minder democratische orthodoxie** nodig en **meer democratische orthopraxis**. Democratie moet je doen.

Ooit sprak President Lincoln over de democratie als de regering 'of the people, by the people and for the people'. De democratie is dichtbij mensen begonnen, maar voor veel kiezers is onze democratie al helemaal niet meer van hen zelf, maar veel vaker is die van rechters, van verdragen, van Brussel.

Als we onze democratie en onze Polder willen redden, dan zullen die weer van burgers moeten worden. 'Of the people'.
In de praktijk waar mensen hun eigen buurt weer vormgeven.
Met democratie dichtbij, met zeggenschap over geld.
Met correctieve referenda waarmee kiezers in het uiterste geval gekozenen kunnen terugfluiten.
Met minipolders in bedrijven waar werkgevers en werknemers weer fysiek om de tafel gaan en dat niet langer overlaten aan Bobo's in de grote Polder.

Democratisch ethos kweek je niet met een preek over democratie, democratisch ethos kweek je door democratie weer te gaan doen.

Alleen geloof kan ons redden

Toch is het de vraag of we het in de praktijk hiermee redden.
Want democratie staat of valt ook met:

- Aanvaarding van gezag
- Zorg voor naasten
- Respect voor mensen met andere opvattingen
- Waardering van je gemeenschap
- Moraal op basis waarvan wetten worden gemaakt.
- En met idealen en visoenen die je binnen een democratie kunt najagen.

Je moet democratie dus zeker doen, maar je moet er ook nog een beetje in geloven. En dan dus niet zozeer in de letter van de democratische spelregel maar wel in de *bedoeling* van democratie.

De Duitse politicoloog Hartmut Rosa schreef recent ook het kleine boekje: ‘Democratie vraagt om religie’.
Daarin benadrukt hij ook dat een democratie gemeenschappen nodig heeft, dat een democratie ethos, waarden nodig heeft. Dat democratie religie nodig heeft.

Het probleem van die constatering is alleen wel dat het heel functioneel omgaat met religie, met geloof en uiteindelijk God zelf.

Maar niemand gaat iets geloven omdat het nuttig is. Omdat we het nodig hebben.
Je gaat alleen iets geloven als je denkt dat het waar is.

God komt niet terug omdat we hem goed kunnen gebruiken
Wij gaan alleen terug naar God als we denken dat Hij ons kan redden.

Christenen hopen niet op Jezus omdat hij de boel hier bij elkaar houdt
Christenen hopen op Hem omdat Hij de woorden van het eeuwige leven heeft.

Daarom kan het christelijk geloof ons alleen redden als we ook gered willen worden.

Deze zomer las ik het boek van Lieke Marsman over haar ernstige ziekte. Daarin schrijft ze hoe ze tot de conclusie komt dat haar atheïsme ontoereikend is voor wat ze nu moet doormaken. Vervolgens heeft ze een intense ervaring die haar doet geloven dat God er is.

Kars Veling zei in ons laatste gesprek dat hij vaak te horen kreeg dat God erbij was. Maar, zo zei hij, soms lijkt het wel alsof we God erbij moeten roepen.

Ik denk dat we in de namiddag van onze Westerse democratie weleens op dat punt kunnen aankomen. Dat we zien dat onze democratie, onze spelregels en onze democratische orthodoxie nu ontoereikend zijn. Dat wij het niet meer redden met elkaar. En dat we God erbij moeten roepen.

Tot die tijd is het de grote vraag of wij erbij zijn.
Of wij toeschouwers zijn in een vermoeide beschaving die weet dat de avond is gekomen en dat de nacht nadert. Of dat wij doen wat we kunnen, zolang het licht is.

In de prachtige film Des Hommes et des Dieux is dat de grote vraag voor de monniken in een klooster in Algerije. Het land dat in de jaren negentig verscheurd werd door een burgeroorlog. Moeten we weggaan of moeten we blijven?

De dreiging nam toe, van de jihadisten en van het leger. Het werd steeds donkerder, angstiger. En toen de abt bij de laatste stemming vroeg wie wilde blijven, gingen één voor één de handen omhoog. Niet omdat de monniken helden waren, maar omdat ze geloofden dat ze trouw moesten blijven aan de plek waar God hen had gebracht.

En zo kunnen ook wij doen wat we kunnen. Als goede burgers van ons land, als democraten die weten waar onze democratie vandaan komt en die weten waarvoor die is bedoeld. Niet als een toeschouwer, maar als een actor. Al improviserend, al spelend, zolang het dag is.

En al wordt het nacht. Daarna wordt het vanzelf weer morgen.